

Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1918 р.: два церковно-політичні контексти

Церковні Собори від часів I Вселенського Собору в Нікеї 325 р. є вищим канонічним проявом повноти волі Церкви. Саме завдяки Соборам воля Церкви проявляється на всіх рівнях, аж до парафіяльного зібрання. Проте, саме від Семи Вселенських Соборів іде традиція визначальної ролі в їх діяльності єпископату з обмеженою участю кліриків, дияконів і, особливо, мирян. Помісні Собори фактично діяли по типу Вселенських, але з ширшим представництвом духовенства, чернецтва і мирян. Деякі історики вважають, що «широка соборноправність» (тобто значна участь мирян) з XV — серед. XVI ст. є особливістю Православної Церкви в Україні, де миряни беруть активну участь в усіх справах Церкви, аж до виборів єпископів та митрополита¹. Думаємо, все ж, що навіть на сьогодні проблема «соборноправності Української Церкви» (за відсутності регулярного щорічного проведення соборів та канонічно неунормованої участі в них мирян) як її особливість та специфічна риса потребує нового ґрунтовного вивчення, точнішого визначення, обґрунтування, вищлення етапів розвитку і повної конкретизації.

І все ж, традиція Православних Соборів різного рівня в Україні завжди слугувала доказом історичності саме такої форми церковного управління². «Історична соборноправність» постійно актуалізувалася прибічниками й ініціаторами скликання Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1918 р.

Відродження ідеї соборноправності для України, що перебувала в складі Російської імперії, могло початися лише за умови появи цієї ідеї в лоні РПЦ.

Вже з другої половини XIX ст. в Російській імперії публічно починає обговорюватися проблема зміни синодального церковного устрою. Вимога скликання Помісного Собору офіційно церковними колами була висунута під час революційних рухів 1905-1907 рр. Тоді активно дискутувалося питання соборного представництва: виключно єпископський склад (єпископ Антоній Храповицький, доповідь Святейшого Синода цареві 1905 р.) чи широкі представництва кліриків і мирян та їх рівні права (у вирішенні церковних питань) з єпископатом, непотрібність участі монахів (записка групи 32-х 1905 р.)³. «Предсоборное присутствие» підготувало всі матеріали для скликання Помісного Собору, однак імператор не погодився з даною ідеєю. У 1912 р. знову активізувалася підготовка до скликання Собору — розпочало роботу «Предсоборное Совещание», проте лише після відречення царської фамілії від престолу було опубліковане «Положение о Всероссийском Поместном Соборе».

Отже, лише з ліквідацією царського єдинодержав'я і руйнацією самої імперської системи в 1917 р. Руська Православна Церква отримала можливість відновити традицію соборноправності й інститут патріаршества, але, водночас, змушена була зважити на нові досить незвичні умови самоорганізації. Довгий час перебуваючи під опікою світської влади, Церква, позбавлена завдяки цьому власної дійової інфраструктури, опинилася в ситуації, що потребувала швидкісного нового творення регламентаційних норм церковного життя й підстав чинності церковної інституції в модерних геополітичних умовах. Конroversійність моменту полягала в тому, що «нове життя» Церкви повинна була творити за допомогою традиційних форм. Відновивши давню соборноправність, Церква намагалася виробити нові принципи життя у зміненому світі. Останній активно впливав на Церкву через її вірних і священнослужителів, представники яких склали соборну громаду. Вектор впливу політичних змін на Церкву може бути охарактеризований одним словом — «демократизація». Починаючи від життя приходу й до прерогатив єпископської влади — в усіх сферах функціонування церковної інституції найсильніше звучала вимога демократизації, «роздержавлення», ліквідації «клановості» владних структур, превалювання християнських моральних засад, гласності й «відкритості» церковного життя та його організаційних форм.

Головною рушійною силою «демократизації» церковного життя, як і в соціально-політичній сфері, виступали миряни (зокрема, «церковна інтелігенція») і тісно пов'язане з ними біле духовенство. Це відбивало специфіку революційного моменту, коли, з одного боку, активізувалося суспільне життя в усіх напрямках і соціальних сферах, а з іншого — відроджувалося фундаментальне поняття про Церкву як громаду вірних, в якій задовольняються їх релігійні потреби. Давно забута активність вірних і нижчих та середніх прошарків церковнослужителів тепер привнесла нові імпульси, інвективи і навіть збурення в церковне життя. Незвична до такої рішучості «мас» ієрархія попервах розгубилася, тим більше, що нова світська влада підтримувала всезагальну «демократичну» тенденцію. Похитнувся авторитет ієрархії (як її конкретних представників, так і самої влади): єпархіальні з'їзди почали масову «зміну влади», скидаючи старих та обираючи нових єпископів. Модель «демократизації» церковного життя повністю повторювала модель реорганізації світського життя. Це дублювання уможливлювалося і підтримувалося старою, але оновленою в персональному складі напівсвітською формою управління церковними справами — Св.Синодом (затвердження постанов єпархіальних соборів про усунення старих і обрання нових єпископів, постанова 29 квітня (12 травня) про відновлення принципу виборності єпископату; прийняття «Тимчасового положення про православний приход» 20 червня (3 липня) за принципом самоправності та активізації діяльності мирян). Обвал церковної «революції» загрожував новим підкоренням Церкви світові за його зразком, порушенням усталених канонів та девальваційною модернізацією православно-церковної традиції.

В цьому стані загальної соціально-політичної кризи, яка захопила й Церкву (організацію) як продукт старої унезалеженої державної системи, єдиним засобом, що міг спрямувати усі церковні сили і навіколоцерковні течії, був Собор — традиційна і водночас демократична форма церковного правління. На Собор покладали сподівання як «консерватори», що прагнули відродження старих усталених форм ієрархізації церковної інфраструктури та її унезалеження від світської влади через відновлення інституту патріаршества, так і «демократи», котрі мали на меті соборно ствердити й санкціонувати новачі в житті Церкви. Боротьба, протистояння, але разом з тим, компроміси, часткові й тимчасові об'єднання цих двох внутріцерковних контекстів пронизують соборні діяння Помісного Собору Руської Православної Церкви 1917-1918 рр. в Москві.

З іншого боку, актуалізувалося раніше приховане протистояння власне світського і власне церковного контекстів на всіх соціальних рівнях і в політичних сферах. Світська влада прагнула відокремити Церкву від держави (в першу чергу, в економічній та культурно-освітній сферах), зберігаючи певні важелі впливу на церковну інфраструктуру й особливо ієрархічну верхівку, вимагаючи декларування традиційної діяльності «кесарю». Церква ж в лиш ієрархії так само намагалася зайняти подвійну позицію: унезалеження від світської влади й повна свобода волевиявлення в організації та функціонуванні і водночас — державне матеріальне утримання церковної інституції на всіх рівнях, збереження державного превалюючого значення Православної Церкви.

Означені процеси і контрверсійні контексти були характерні для всіх складових частин старої Російської імперії. Однак в ряді регіонів з активним і традиційно існуючим національним рухом, як, наприклад, Грузія та Україна, інситуалізувався також національний контекст як у світському, так і в церковному житті. Ясно, що відцентрові національні сили відразу вступили в конфлікт з поборниками політичної єдності старої Російської імперії, в тому числі церковної єдності. Ідея єдності Церкви живила ідею про єдність Росії та навпаки. Поляризація на національному ґрунті зростала й призводила до інвекуювання первісного протистояння лібералів і консерваторів, ієрархії й нижнього духовенства та мирян.

Московський Помісний 1917-1918 рр. і Київський Всеукраїнський 1918 р. Собори однаково відображають «боротьбу» кількох шаблів біполярних контекстів. Однак, особливістю Київського Собору є гостре протистояння української та «загальноросійської» течій. Співвідношення обох Соборів у решті-решт визначилося як діяльність «малого» у «великому»: від початку (з Патріаршої санкції) Московський Помісний Собор вважав Київський крайовим, а Київський Всеукраїнський Собор врешті визнав саме що підлеглу ієрархічну схему, прийнявши всі постанови Московського Собору як обов'язкові до виконання й неспідлеглі обговоренню. Результати Київського Всеукраїнського Собору 1918 р. заперечили (закреслили) мету його скликання — фактичний задул ініціаторів про «альтернативний» Собор задля проголошення автокефалії Української Православної Церкви. Власне, результат був від початку запрограмований («модулем поведінки» та зовнішніх орієнтацій головних внутріцерковних течій: 1) українське ядро Собору шукало підтримки у світської влади, позиція якої стосовно «російської проблеми» еволюціонувала, не була від початку твердою та стабільною; окрім того, світська влада контроверсійно ставилася до Церкви як суспільної організації (Українська Центральна Рада — спочатку відсторонено-нейтральна, потім переважно ідеологічна позиція; Гетьманський уряд — старі форми опіки й вимоги лояльності, пропозиція різних рівнів унезалеження від РПЦ); 2) російська більшість (йдеться не про етнічність, а про ідейну позицію) Собору опиралася на Всеросійський Помісний Церковний Собор, авторитет патріарха Московського — отже, на канонічну церковну владу (визначу також світського владю і в Росії, і в Україні), позиція якої була сталою і всі її заходи мали на меті підтримувати та розвивати ідею єдності РПЦ.

Таким чином, двом внутрішнім церковно-політичним контекстам Всеукраїнського Православної Церковного Собору 1918 р. (українському автокефалістському та російському патріаршому з ухилом до певної автономії) відповідало два зовнішні контексти — політичний (українські світські уряди) та церковний (Помісний Собор РПЦ і Московський патріарх). Український контекст в обох проявах діяв не збалансовано: під час скликання і на початку діяльності Собору виняткову активність продемонстрували українські церковно-політичні кола, а наприкінці соборних діянь, після вигнання українського ядра його учасників (діячів ВПЦР) — активізувався тиск світської влади (вимога проголошення автокефалії і міністра ісповідань О.Лотоцького), врешті все звелося до ідеї федерації, а, отже, єдиної структури РПЦ. Російський контекст в обох проявах діяв по висхідній: непевність і явна слабкість під час скликання і на першій сесії Собору; зміцнення позицій і перемога над українською групою на другій сесії, а також рішуче визнання Патріархом виборів Київського митрополита попри бажання гетьманського уряду; повне панування на третій сесії, масований наступ проти «українофілів-автокефалістів».

Чітко заманіфестували тематичні рамки в назві, все ж зазначимо, що вивчення переважно церковно-політичного зрізу діяльності Собору 1918 р. замале для розуміння його перебігу, результатів та значення. На наш погляд, більш важливою є проблема адекватності соборних дискусій та рішень головним векторам церковного життя в масі вірних: (їх прагненням, вподобанням, церковно-релігійній свідомості тощо). Чи є два названі головні контексти, які поділяли соборян, наскрізними в усьому церковному тілі? Чи були проблеми автокефалії, єдності РПЦ та інші актуальними для більшості православного населення України? Чи був Собор 1918 р. власне Собором в церковному розумінні (містична присутність Господньої благодаті)? Нарешті, наскільки спроможний світський історик з своєї доби і контексту відтворити, осмислити й адекватно пояснити всі ці названі аспекти проблеми?

На жаль, сьогодні ми здатні запропонувати лише вертикальну схему вивчення Собору 1918 р.: від самих соборних діянь і загального суспільно-політичного контексту — через багатоаспектні реакції щодо Собору на місцях (і межах підвладних Собору територій), в світському (українські уряди) та церковному (Москва) центрах — до результативності соборних постанов (їх конкретних проявах) на усіх рівнях (в усіх єпархіях і приходах) у післясоборній

період та відношення до Собору 1918 р. наступних Соборів і пізніших рефлексивних оцінок його діянь колишніми учасниками та сучасниками Собору 1918 р.

Ми не прагнемо виконати всю окреслену програму — на рівні сучасних знань це неможливо. «Тотальний» зріз церковного життя навіть для одного 1918 р. із заглибленням до парафіяльного рівня потребує достоту тотального опрацювання джерел усіх (аж до церковно-парафіяльного) рівнів. Це завдання не є утопічним, але все ж — сфера майбутнього. Тут ми говоритимемо лише про соборні діяння, тобто видиму частину айсберга проблеми. Але наше завдання нині полягає не в реконструкції соборних діяннь — це вже зроблено на архівних матеріалах¹, а в спробі якісних інтерпретацій Собору як явища, вищого прояву церковної свідомості і життя православної людності України.

Насамперед, зазначимо, що два названі вище загальні церковно-політичні контексти не є однозначно сталими в просторі (на різних рівнях, регіонах) і часі. Вони перебувають в стані постійної еманції, зміни форм прояву та діяльності при збереженні загальних ідей та сфер існування. Саме тому надзвичайно важливим і цікавим є прослідкувати «розгортання» контекстів, еволюцію їх зовнішніх ознак, методів і форм боротьби й, врешті, причин перемоги одного над іншим, як також моменти «суміщення», взаємодії контекстів, «перетікання» протистояння з національної сфери в дилему «консерватори-демократи» без національного забарвлення.

Ясно, що під час Собору 1918 р. головною сферою боротьби двох церковно-політичних контекстів були проблеми юрисдикції та українізації Православної Церкви в межах модерної Української Держави. Саме цим проблемам, поминувши більшість інших питань, що їх вирішував Собор, ми й приділимо основну увагу.

Звісно, для повноти розуміння соборних діяннь 1918 р. варто хоч дуже стисло і загально окреслити відношення до названих проблем (в контексті загальних змін церковного життя) на місцях, в головних регіонах (епархіях) України (в межах УНР та Української Держави). І вже на прикладі цієї короткої «інтродукції» теми можна добре бачити характер еволюції, «розгортання» — «згортання» (закон Архімеда) двох названих контекстів.

І. Єпархіальні з'їзди: від широкої демократії — до традиційних форм.

Навесні — влітку 1917 р. в Україні, як і в Росії, пройшли єпархіальні з'їзди духовенства й мирян. Через пасивність, розгубленість, самоусунення, або перебування в Москві єпископів ініціативу на з'їздах перебрали ліберальні групи священників та мирян. На зібраннях Київської, Полтавської, Волинської та Одесько-Херсонської єпархій були прийняті рішення про виборність духовенства включно з єпископатам (кн. І. С. 90-96), йшлося також про відокремлення Церкви від держави, але збереження привілейованого статусу Православної Церкви. Фактично з'їзди продемонстрували небувалу активність мирян, котрі переносили нові віяння світського життя на церковне. Цьому сприяла й політика нового обер-прокурора Св. Синоду кн. В. Львова, котрий запровадив інститут комісарів з церковних справ при губернських виконавчих комітетах. Почалася хвиля виступів проти місцевих архієреїв: архієпископів Чернігівського Василя (Богоявленського) Харківського Антонія (Храповицького), Волинського Євлогія (Георгієвського), Катеринославського Агапіта (Вишневого). Проте, боротьба велася не лише проти єпископів, але й проти білого духовенства (масові зміщення сільських священників) як служителів старого режиму. Миряни перебрали управління парафіями (усім майном, фінансами, особою священика (вибори). Це призвело до різкого повороту білого духовенства «вправо» — до нового об'єднання з єпископатам. Врешті, хвиля «церковного радикалізму» заклінулася, навіть набула зворотного напрямку вже влітку-восени 1917 р., про що свідчили єпархіальні з'їзди (кн. І. С. 97-124). Зокрема, факт консолідації церковних сил проти «революційних мирян» проявився у різкому спротиву українізації Церкви більшості єпархіальних з'їздів (Чернігівський, Харківський, Одеський, Катеринославський з'їзди визнали зайвою українізацію, а на з'їздах Волинської, Подільської та Київської єпархій були переглянуті весняні рішення й ідея українізації забезпечувалася цілком або значно обмежувалася її сфера). Найхарактернішою є серія єпархіальних з'їздів (квітень, грудень 1917 р., серпень 1918 р.) та травневий 1918 р. з'їзд священників Поділля, які добре демонструють загальний шлях: від небувалого сплеску демократії (всупереч традиційній ієрархічності духовного стану) та ігнорування єпископату — до поступового повернення на позиції канонічного «консерватизму» й нового визнання ієрархічності Церкви та значення єпископату; від визнання потреби українізації та автокефалії Церкви в Україні — до різкого й однозначного заперечення таких кардинальних змін. Подільські з'їзди загалом продемонстрували еволюцію духовенства та активних мирян від лівореволюційних поглядів і устремлень до правоконсервативних, з визнанням потреби певних змін устрою церковного життя.

Українська автокефалістська течія здобула цілковиту перемогу на травневому 1917 р. Полтавському та квітневому 1917 р. Київському єпархіальних з'їздах. Проте, вже восени 1917 р. в київських церковних колах також почалося «поправління». Центристи перейшли на бік консервативного угруповання задля організованого опору революційним реформаторам та українізаторам-автокефалістам. Останні ж намагалися здобути (і здобули) підтримку урядових кіл (О. Лотоцького та ін.), представники українського духовенства в Центральній Раді, що призвело до сильної політизації внутріцерковної боротьби з обох боків. «Революційні рухи» почалися навіть серед монахів Києво-Печерської Лаври. Центром боротьби за реорганізацію церковного життя (зокрема, освіти), за демократизацію проти консервативних тенденцій (навіть самого митрополита) виступила значна частина професорської корпорації та студентів Київської Духовної Академії (рішення про українізацію, розгляд питання про автокефалію тощо) (Кн. І. С. 124-137).

Але вже на Київському єпархіальному з'їзді 5-7 (18-20) травня 1918 р. були засуджені «революційні» з'їзди 1917 р. як «революційний угар... кучки настоящих церковных революционеров». Тут був обраний новий Київський ми-

трополит Антоній (Храповицький) попри усі старання нечисленної української групи та уряду. Більшість учасників засулила Вищу Православну Церковну Рад (ВПЦР) як неканонічну й визнала потребу скликання другої сесії Собору в новому складі на канонічному ґрунті. Зокрема, вимагалось видалити всіх необраних у єпархіях, а в разі залишення членів ВПЦР додаткового введення до складу собору 66 представників Союзу київських пастирів і парфіяльних Рад (кн. 2. С. 231-246). Після бурхливих дебатів щодо автокефалії Собор 223 голосами проти 7 відхилив вимогу автокефалії і 228 голосами проти 2 визнав бажаність автономії. При цьому з числа диспутантів лише отець Г. Грушевський, І. Рymarенко та Лисенко обстоювали автокефалію, але проти неї виступили, окрім інших, усі представники від селян, котрі говорили взагалі про небажаність розриву з РПЦ. А професор-протоієрей Ф. Титов, який головував на засіданні, «нагадав» про плани поширення унії в разі відокремлення Церкви в Україні від РПЦ, сама ж ця вимога відокремлення інтерпретувалася як виключно політична, а не церковна. Грушевський назвав розмови про загрозу унії «балачками» і вказав на факт неканонічного приєднання УПЦ до Московського Патріархату в XVII ст. Обидві групи апелювали до історії та політичної ситуації, але аргументація трьох українців не вплинула на Собор. Показовою є реакція на гострий виступ отця І. Рymarенка. Собор проголосував ставлення до його заяв: 227 голосами проти 3 вона була визнана такою, що не відповідає дійсності. Питання про українізацію богослужіння також викликало гострі дебати й цілий скандал зі з'ясуванням повноважень М. Грушевського. Було вирішено: «Признають один тільки церковно-славянський язык священним, богослужбним языком, перевод богослужбных книг на украинский язык считать недопустимым явлением и только проповедь на местном (не галицийском) украинском (шевченковском) языке допустить там, где это письменно пожелают сами прихожане». Цікаво, що ідеологи російського табору в своїх виступах апелювали до мови Шевченка, Гулака-Артемовського, Нечуя-Левицького на противагу «галицькому волапоку», створеному поляками, латинниками та «зрадниками — унітатами» (Д. Скринченко). Йшлося також про відродження традиційних церковних наспівів, місцевих обрядів, чинів і молитов з Требника Петра Могили (Ф. Литов).

Депутаті від Собору нанесли візиту Гетьману, міністру іноземних справ Д. Дорошенку та іншим урядовцям, маніфестуючи лояльність до влади й просячи про визнання новообраного митрополита. 31 травня на ім'я гетьмана та уряду було подано меморандум за підписом 19 осіб на чолі з керуючим Київською митрополією єпископом Никодимом, де викладалася боротьба Церкви з українською течією, ВПЦР та світськими інституціями і висувалися вимоги: визнання обох «язковості в Україні постанов вищої церковної влади РПЦ, вирішення проблеми автокефалії, українізації та юрисдикції Православної Церкви в Україні «тільки вищою церковною властю», невтручання держави у внутрішньоцерковне життя, але фінансування Церковних органів і повернення церковної землі тощо».

Отже, у Києві остаточно перемогла традиційно-консервативна течія, яку до приїзду митр. Антонія очолював єпископ Никодим. Чільні дії цього напрямку рішуче прибрали до своїх рук порядкування церковними справами єпархії. Сутнісній «реставрації» загальнодержавного за гетьманату відповідає зовнішня «реставрація» церковного життя, яке у своїй основі не дуже змінилось і швидко увійшло в старе річище. Радикальні настрої приходського духовенства поступово «стухли», позбавлені опори й зримих перспектив.

Загалом верхівка Церкви, більшість духовенства й мирян, не сподіваючись на державну допомогу, вбачали єдиний шлях порятунку в самоорганізації за старим зразком — тобто в новій централізації Церкви під егідою відновленого інституту патріаршества. Саме це закрило канонічний шлях самоорганізації власне Української Церкви, яка надалі могла здобути автокефалію чи автономію лише за згодою патріарха. Самопроголошення ж автокефалії було б можливе лише за жорсткої умови єдності Православної Церкви в Україні й підтримки єпископату. На момент Собору, й особливо його другої сесії, ситуація на місцях відбивала переважачий вплив «консервативного» загальноросійського контексту.

II. Ініціативи скликання та відновлення Собору.

Собор 1918 р. відбув три сесії (січень, червень-липень, жовтень-грудень). Якщо виокремити питання про обставини скликання кожної сесії, то постає неймовірно характеристична картина боротьби двох контекстів (на «внутрішньому» та «зовнішньому» рівнях): все починають представники українського церковно-політичного контексту при певній розгубленості, несконцентрованості й невпевненості діячів загальноросійського контексту (перша сесія), але опір останніх наростає; наступає коротка рівновага сил (початок другої сесії), з тим загальноросійська течія набирає сили й впевненості, переходить в наступ, витісняє з Собору активну українську групу (друга сесія), після повної перемоги загальноросійського контексту третя сесія скликається без жодних проблем.

Не менш цікавою є картина «сакральних закликів», звернення до містичного сенсу соборних дій: ініціатори скликання Собору з української течії не маніфестують цього аспекту, підкреслюючи національно-політичний сенс, натомість митрополит Володимир прикликає Святий Дух для спрямування соборних дій в правильне річище; на другій сесії митрополит Антоній говорить про єдність тіла РПЦ, а міністр ісповідань Зіньківський, висловлюючи думку уряду про потребу унезалеження Православної Церкви в Україні, закликає Боже благословіння на прояв соборної волі; підсумовуючи працю другої сесії, митрополит Антоній стверджує присутність на ній Духу Божого, що вірно спрямував соборян; третя сесія знаменується політичною заявою міністра Лотоцького про автокефалію і соборною молитвою подяки після його відставки; можливість краху Гетьманату й нової революційної стихії спокував єпископів від імені Собору наприкінці його діяльності до кількарізних закликів пастви іменем Божим схаменути ся.

Отже, звернення до Божественного Провидіння ініціаторів та учасників Собору прямо накладається на моменти піднесення чи занепаду сили й впливу обох головних церковно-політичних контекстів. До містичного сенсу соборноправності звертаються обидві течії в момент вирішальних рішень та криз.

Після цих загальних зауважень звернімося до конкретики. У спогадах В. Липківського говориться, ніби Київський єпархіальний з'їзд, що проходив 12-18 квітня 1917 р., обрав спеціальну комісію на чолі з єпископом Уманським

Димитрієм (Вербицьким) для скликання Всеукраїнського Собору⁴. Однак стенограма з'їзду не підтверджує цю інформацію⁵. Знову ж таки, не підтверджена документально традиція УПЦ фіксує, що питання про Всеукраїнський Собор було вперше офіційно поставлене в червневому 1917 р. зверненні 66 представників від 10 українських єпархій на Всеросійському Соборі в Москві. В цьому документі йшлося також про автономію України та потребу вживання української мови в Церкві. В умовах загального демократичного підйому й відповідного настрою членів Московського Собору, який в серпні розпочав роботу, прохання нібито було підтримане⁶. Ймовірно, воно було подане й узгоджене з Передсоборною Народою, бо вже 30 червня Єпархіальна Рада в Києві почала формування спеціальної передсоборної комісії, а Помісний Собор у Москві відкрився лише 15 (28) серпня. «Демократична» течія московської Передсоборної Народи, вочевидь, не уявляла, що ситуація в Києві була іншою, ніж в Росії, тут превалювало подвійне протистояння: «консерватори» — «демократи», адепти церковної єдності — автокефалісти-українізатори. Національно-політичний фактор при цьому був превалюючим. Це добре відчувала місцева ієрархія, яка від імені митрополита Київського Володимира опротестувала перед Св.Синодом рішення про Всеукраїнський Собор і рішуче вказала на його можливі наслідки — боротьбу за автокефалію, вказувалося також, що всі місцеві проблеми можуть бути вирішені на Помісному Соборі⁷.

Фактично протистояння двох «внутрішніх» контекстів Православної Церкви в Україні обидва вони винесли «на суд» церковного центру, який, будучи роздвоєним, національно-політичну біполярність спочатку сприйняв за традиційну для Росії боротьбу «консерваторів» і «демократів», але після з'ясування ситуації обидві течії у владних структурах РПЦ однозначно підтримали «консерваторів» України як послідовників ідеї єдності Церкви в межах колишньої Російської імперії.

Скликання Всеукраїнського Собору, таким чином, було позбавлене санкції вищої церковної влади. Це призвело до виходу з передсоборної комісії єдиного єпископа — Димитрія (Вербицького) і, в свою чергу, позбавляло канонічності саму комісію.

Проте, українські кола за участю «поміркованих» продовжували боротьбу за Собор. Від липня 1917 р. вона розвивалася у двох паралельних напрямках: самоскликання Собору попри волю Помісного Собору, Св.Синоду і Патріарха; нові спроби здобути дозвіл у Москві та залучити до справи єпископат.

Зазначимо, що в цій ситуації обидва «зовнішні» контексти не зайняли однозначно твердої позиції. Український уряд не цікавився проблемою Собору і ніяк не допомагав у його реалізації попри підтримку заходів української групи в Церкві окремими урядовцями та київською українською інтелігенцією, абстрактно проголошуючи потребу самостійних інституцій (і Церкви) в УНР. Російська церковна влада (Помісний Собор, Св. Синод, Патріарх) під впливом загальної демократизації, повернення принципу виборності та вільного волевиявлення церковної волі хиталися щодо заборони чи дозволу Українського Собору.

Дана ситуація попервах діяла на користь української групи, яка розвинула бурхливу діяльність. За-їнявши позицію, що «не канони творять церковне життя, а життя творить канони» (сентенція Олександра Маричева)⁸, Соборна комісія 22 липня 1917 р. випустила звернення до духовенства і мирян України про проведення 12-18 серпня в Києві Всеукраїнського Православного Церковного Собору (ВПЦС). Проте він був заборонений новим обер-прокурором Св.Синоду церковним істориком А.В.Карташовим під приводом одночасного відкриття Всеросійського Собору⁹.

Українська група розуміла, що в Москві нічого вирішити не вдасться, тим більше, що її представників майже не було серед делегатів від українських єпархій на Помісний Собор. Було вирішено будь-що добитися скликання Собору в Києві, навіть попри усталені канони, самочинно.

Організаційну функцію скликання Собору взяв на себе Третій Всеукраїнський військовий з'їзд (Київ), який 9 листопада 1917 р. виніс рішення про необхідність автокефалії УПЦ її незалежність від держави й українізацію служби Божої. З числа вояків і військового духовенства було створено комітет в складі 30 чоловік по підготовці ВПЦС¹⁰. З цієї ж метою зорганізувалося «Братство Воскресіння». Загалом, від початку революції військово-духовенство було ініціатором реформи церковного життя в Україні, обстоюючи ідею автокефалії. Служба у війську, розпропагандованому соціалістичними ідеями, перебування на фронті, щоденні смерті, заспокоєння сумління пораниених, складні побутові умови стали нелегкою пастирською працею. Тут залишалися тільки дуже міцні, стійкі і переконані духівники. Саме вони стали на чолі «низового» церковного руху, ініціаторами і чільними діячами Всеукраїнської Православної Церковної Ради (св.ш. Маричев) та Кирило-Мефодіївського братства, які боролися за Собор.

23 листопада (6 грудня) 1917 р. на спільному зібранні ініціативного комітету, відповідного комітету Київської єпархіальної Ради та «Братства Воскресіння» було прийняте рішення про створення Тимчасової Всеукраїнської Православної Церковної Ради, яка мала провести всю підготовчу роботу по скликанню й проведенню Всеукраїнського Православного Церковного Собору. Для забезпечення канонічності Ради після відмови вікарного Уманського єпископа Димитрія (Вербицького) був запрошений на її почесного голову неправлячий архієпископ Олексій (Дорошніцин). Фактичним керівником Ради весь час її існування був військовий священник з Поділля, делегат III Всеукраїнського військового з'їзду і член Української Центральної Ради Олександр Маричев. Загалом рада складалася із священників-українців і ліберально налаштованої інтелігенції (кн.1, с.137-150). 23 листопада (6 грудня) 1917 р. Рада проголосила себе тимчасовою вищою владою Православної Церкви в Україні до скликання Собору, стверджуючи можливість делегування до її складу інших представників — обов'язково українців за походженням та переконаннями. Бажання керівників Ради забезпечити відповідний головній ідеї (автокефалія та українізація Церкви) склад програмувало сильну негативну сторону: ігнорування й ворожість до неї російської більшості духовенства, мирян і всіх єпископів; привнесення методів позацерковної політичної боротьби вже в підготовчий до Собору процес.

Ще до узгодження з Патріархом та Всеросійським Собором Рада випустила звернення «До українського народу», де йшлося про скликання Собору УПЦ 28 грудня 1917 р. (10 січня 1918 р.) задля проголошення автокефалії й скликання влади «нового духовного автократа» — Патріарха Московського, ім'я якого пропонувалося не поминати в храмах. Рада пропонувала провести прямі (не двоступеневі) вибори делегатів, прихильних до української справи й переважно з мирян. Одночасно Радою була вираджена делегація до Патріарха з метою отримати благословлення на скликання Собору. В цьому проявилася подвійність позиції керівництва ВПЦР: бажання повних революційних змін в душі моменту й розуміння потреби бодай зовнішнього дотримання традиційних канонічних форм.

Російські духовні кола Києва у відповідь на активну діяльність Ради також швидко консолидувалися. «Союз прихильних советов Києва» на чолі з А.Стороженком та Д.Скринченком 6 грудня 1917 р. звернувся до Київського митрополита Володимира, котрий був у Москві, та Патріарха з проханням оголосити ВПЦР неканонічною організацією й позбавити сану її членів-священників¹⁵. Ідеологічна лінія полеміки була спрямована на показ «уніатських вполюбань» Ради. 2 грудня 1917 р. митрополит Володимир повернувся до Києва, однак це не надто змінило табір противників ВПЦР, бо вже 7 грудня архієпископ Олексій (Дородніцин) самостійно відслужив українською мовою літургію у Софійському соборі, видворивши надісланого митрополитом священника.

У Москві інакше реагували на «українську проблему». Тут не було такого однозначного спротиву, який був притаманний ієрархії та російським колам в Києві. Ситуація виглядала досить цікаво. Представники обох внутріцерковних контекстів вперто зі «своєю правдою» зверталися в Москву, а там сприймали обидві «правди» й приймали середньо-компромісне рішення. Як не парадоксально, останнє полягало в дозволі на проведення Собору (проте під наглядом московської делегації й на чолі з єпископатом) задля вироблення стратегії керівництва місцевою Церквою в нових політичних умовах. Ініціатором даного рішення виступили депутати від українських єпархій на чолі з архієпископом Волинським Євлогієм (Георгієвським). Головний аргумент полягав у врахуванні реальної ситуації в Києві, де рух за відокремлення УПЦ підтримує уряд і військові кола, де можливий самостійний Собор і поширення унії. На Московському Соборі прозвучав і голос про можливу широку автономію чи навіть автокефалію УПЦ в умовах проголошення повної незалежності УНР. Схваливши скликання крайового Собору в Києві, Московський Собор прагнув через свою спеціальну делегацію врегулювати всі протиріччя між світською (Центральною Радою) і церковною (митрополит і єпископат) владою та різними внутрішньоцерковними течіями на місці. Це була позиція компромісу, бажання знайти спільний знаменник для усіх біполярних контекстів. Текстуально це було зафіксовано у мандаті для московської делегації: «Всероссийский Церковный Собор, высоко чтя страстную преданность не только общим, но также местным традициям, приглашает Украинскую Митрополию изложить ее местные потребности относительно организации церковной жизни. В то же время, он высказывает надежду, что ее верность местным традициям не оставит сыновей украинской земли оставить наследие всей Русской Церкви, и таким образом нарушить единство духовной любви».

Патріарх Тихон також не став на цілком ворожу до Ради позицію, прийнявши 12 грудня Маричева і давши дозвіл на проведення Собору. Тим часом керівництво Ради намагалася «замінити» Київського митрополита Володимира доцільною до українців особою з єпископів і впровадити новий склад Київської духовної консисторії (комісар отець Павло Пашевський). Згідно з наказом Ради, в церквах замість Патріарха і Київського митрополита мали поминати Українську Державу, ВПЦР як найвищу духовну владу та українське військо.

У Києві з 23 грудня фактично встановилося «церковне двовладдя». Позиція ВПЦР посилювалася в зв'язку із визнанням її повноважень Центральною Радою та обміном представниками (В.Рафальський від УЦР, отці Н.Параєвський, О.Ходзицький, Г.Чернявський — від ВПЦР). Сила української групи проявилася в появі україномовних публікацій у «Киевских епархиальных ведомостях». Навіть оголошення про відкриття 28 грудня Всеукраїнського Собору було опубліковане тут українською мовою.

З приїздом до Києва московської делегації на чолі з митрополитом Платоном (Рождественським) починаються нові пошуки компромісу. З одного боку, єпархіальні архієреї на чолі з Київським митрополитом Володимиром були офіційно повідомлені про початок та порядок виборів на Всеукраїнський Собор. З іншого боку, цілий ряд умов було поставлено перед ВПЦР: собор скликається й очолюється єпископатом, головує єпископ, модель виборів і порядку засідань та голосувань має відповідати моделі Всеросійського Собору, члени ВПЦР після перевірки складу та обрання входять до Собору нарівні з іншими єпархіальними та київськими церковними організаціями, програма собору має бути добре вирацьованою й узгодженою, рішення ВПЦР про відміну в Україні постанов Всеросійського Собору й поминання Патріарха було визнане невірним, заперечувалася можливість автокефалії й стверджувалося право на «повну автономію с самым широким внутренним самоуправлением применительно к местным условиям края»¹⁶.

ВПЦР перервала переговори з митрополитом Платоном, добре розуміючи, що всі вищезазначені умови нівелюють її програму. Позиція Ради зросла після визнання її повноважень урядом та з підтримкою ідеї незалежності УПЦ комісаром у справах ісповідань О.Карпінським. Лише завдяки зусиллям прибулого архієпископа Євлогія та Чернігівського єпископа Пахомія (Кедрова) переговори відновилися. Російська група («Союз єпархіальних Советов») задля примирення в Церкві теж врешті погодилася на скликання Собору. Тим часом з головою УЦР М.С.Грушевським вів безуспішні переговори митрополит Платон: світська влада відсторонилася від організації Собору. Всі матеріальні витрати на його проведення (60 тис. крб., помешкання, приміщення для засідань) довелося взяти на себе Київському митрополиту, монастирям та духовним школам — це явно ставило українську групу в двозначне, підзалежне становище, одночасно незалежноючи працю Собору від тиску нецерковних сил і церковної української меншості. Остаточний компроміс внутріцерковних груп в умовах невизначеності «зовнішнього» контексту та з метою відкриття Собору таки мав статися: було прийняте рішення, що ВПЦР на чолі з єпископами українських єпархій —

єдиний законний орган по скликанню та організації Собору. При цьому обидві протиборствуючі сторони сподівалися на свою остаточну (на Соборі) перемогу. Церковна Рада отримала санкцію й забезпечення визнання канонічності Собору, власну активну участь у ньому, навіть участь бажаних прибічників (військових, мирян), а проросійська течія на чолі з ієрархами фактично не допустила самостійного Собору, очолила кінцеву роботу по його скликанню й забезпечила виняткові позиції єпископату. ВПЦР розуміла неможливість ведення Собору без участі єпископів і при ігноруванні його російською громадою, єпископат же не бажав розколу в Церкві й прагнув, очоливши Собор, спрямувати його працю у необхідне річище. Початок Собору був потрібен обом угрупованням задля «знищення» противника: ВПЦР сподівалася, що Собор проголосить автокефалію та українізацію, а ієрархія та російська громада очікували саморозпуску ВПЦР у перший день Собору, як то передбачалося її програмою. Задля забезпечення неочікуваних акцій зі згоди всіх наявних єпископів у день відкриття Собору почесний голова ВПЦР архієпископ Олексій (Дородніцин) оголошувався позбавленим єпископського сану¹⁷.

Собор відкрився 7 (20) січня 1918 р. урочистим молебнем у Софійському соборі. Митрополит Київський Володимир прикликав Господне благословіння на соборян: «Боже Великий и Милостивый! К тебе воздвигаем мы руки: призыви на Собор сей и благослови его. Тебе бо ведомы и те камни, о которые может споткнуться и Собор, если на нем не будет Твоего благословения. Боже великий, устрани все, что может повредить делу великому, и помоги, чтобы все свершилось на Соборе во имя любви Христовой!»¹⁸. За весь час діяльності Собору це був ледве не єдиний містичний момент загальної спільної молитви усіх членів за одне — успіх Соборних днів при Господньому Провидінні. Прагматична подальша праця соборян зримо не фіксувала церковної статечності. Щоправда, в кількох гострих моментах лише співання молитов охолоджувало противні сторони. Втім, навіть Вселенські Собори не проходили в атмосфері всезагальної любові, поваги і статечності. Григорій Богослов на Константинопольському Соборі 381 р. виголосив спеціальну промову «Про дотримання доброго порядку в співбесіді про Бога» і врешті змушений був покинути його засідання.

Цікавим «українським виявом» містичності стали звернення українських діячів до пам'яті Тараса Шевченка. Коли їм не вдалося провести рішення про автокефалію й продовжити діяльність першої сесії Собору після оголошення її закриття, українські діячі на колінах співали «Заповіт» Шевченка, вічну пам'ять йому та «Ще не вмерла України»¹⁹.

Першою сесією Собору були незадоволені обидві сторони. Українці говорили про її незаконне закриття й відсутність принципових, та й будь-яких рішень. Діячі російського табору констатували в звіті на Московському Соборі (13 (26) лютого 1918 р., митрополит Антоній, 20 березня (2 квітня) 1918 р. єпископ Пахомій): «Это был не Собор, а самый низкопробный митинг», тут встигали лише обрати президію та призначити добові — говорив митр. Антоній. А митрополит Платон 12 (25) березня 1918 р. доповідав у Москві, що Собор був «пародією»²⁰.

Перша сесія Собору при великому напруженні сил, неймовірній енергії української групи й залученні урядових кіл мала все ж нульовий результат з точки зору мети, яку переслідували його ініціатори. Однак Собор явно продемонстрував усе розмаїття палітри церковно-політичного життя в Україні. На жаль, жодна зі сторін не змогла зробити з цього належні висновки й відповідно скорегувати свою тактику та стратегію. Українські діячі залишилися при повному переконанні, що лише активна ініціатива, самоорганізація і силовий тиск можуть забезпечити успіх.

Представники загальноросійської течії залишилися на позиції спротиву українській групі, відтягування продовження соборних днів, вичікування моменту. Обидва контексти вбачали можливий напрямок розвитку Церкви лише в своїй системі, штучно розриваючи єдине тіло Церкви, цілком відкинувши справжній християнський компроміс.

За рішенням першої сесії Собору, другу сесію могла скликати лише комісія на чолі з Київським митрополитом і за участю двох делегатів від кожної єпархії. Датою відновлення Собору попередньо визначалося 10 (23) травня. Проте ієрархія не мала намірів відновлювати Собор, побачивши, що активність української групи не зменшується й нею застосовуються силові прийоми державного тиску. Останнє фактично підтвердили своєю діяльністю урядові Департаменту ісповідань УЦР. Саме Департамент ісповідань, поминувши Патріарха та єпископат, взяв на себе функцію скликання другої сесії Собору. В об'їзниках Департаменту, датованих початком квітня 1918 р., Всеукраїнський Собор був названий Помісним (що було прямим натяком на фактичну автокефалію УПЦ) й, окрім того, заборонялася антиукраїнська агітація під час довиборів на Собор²¹. Планувалося відкрити Собор 10 (23) травня, проте через спротив єпископату ця акція Департаменту все ж не вдалася. Українські діячі знову вирішили використати попередню тактику: добитися рішення через «ворожий центр». Вони звернулися до Патріарха Тихона з проханням допомогти відновити соборні дні, бо лише вони спроможні «спастися от потрясеній завещанное предками святое православие»²². Дана акція не могла мати успіху: і Патріарх, і Всеросійський Собор були вже поінформовані про «сепаратистську» діяльність української ініціативної групи в Церкві. Окрім того, загострилася політична ситуація: УЦР була по-збавлена влади і встановився «режим реставрації» гетьмана Скоропадського. Проте, дана зміна передбачала повернення традицій в державно-церковних стосунках, а отже програмувала канонічний шлях (зі згоди єпископату) відновлення соборноправності. З іншого боку, новий уряд декларував підтримку українського контексту в Церкві, національних проявів у церковному житті.

Був проведений церковний обряд благословення гетьманської влади й в грамоті гетьмана оголошений новий союз Української Держави з Православною Церквою.

Позиція гетьманського уряду щодо соборноправності Церкви була офіційно заманіфестована міністром ісповідань Василем Зінківським під час відкриття 5 (18) травня 1918 р. Київського єпархіального Собору. Міністр заявив, що новий уряд визнає ідею соборноправності й очікує, що Собор виробить форми церковного життя в умовах

нової України. При цьому він підкреслив національну позицію уряду, котрий прагне, щоб «геній українського народу мог раскрыть вполне все свои таланты и силы»²¹.

Згідно з рішеннями першої сесії Собору, як вже вказувалося, він мав продовжити свою діяльність з 10 (23) травня 1918 р. На цей час до Києва прибуло близько 100 делегатів. Однак, скликання другої сесії викликало нову гостру протидію єпископату. Досвід попередньої сесії ясно показував, що лінія автокефалістів, підкріплена державним чинником, може відродитися, ієрархія не бажала ризикувати. Зацілюючою для відтягнення Собору була вакансія Київської митрополічної кафедри після вбивства митр. Володимира. Однак українська група, міністр ісповідань Василь Зінківський і сам гетьман Скоропадський вбачали в Соборі єдину можливість врешті вирішити всі проблеми²².

Клубок протиріч неймовірно заплутався в зв'язку з виборами Київського митрополита, яким 6 (19) травня 1918 р. єпархіальний Собор обрав Антонія (Храповицького). Уряд вважав, що митрополит має обиратися, або принаймні затверджуватися Собором Всеукраїнським, тому опротестував ці вибори перед Патріархом. А єпархіальний Собор зневажив пропозицію уряду — обрав митрополита й визнав зайвим його затвердження на Соборі. Патріарх же зневажив протест гетьманського уряду й затвердив митр. Антонія на обраній посаді (Кн.2. С.71-81). Отже, протистояння обох контекстів на церковному й світському рівнях набуло апогею. У цих умовах відкриття Собору стало нагальною потребою для «внутрішнього» (діячі Собору) та «зовнішнього» (гетьманська влада) українського контексту в церковній справі. Обидва рівні російського контексту були в цьому не зацікавлені, а швидше навпаки. Світська влада зайняла позицію невизнання виборів до їх затвердження Собором, спонукаючи цим протиную сторону відновити його діяльність. Боротьба за скликання другої сесії тим більше загострилася, що новообраний митрополит швидко підкорив своїй владі весь єпископат. Його визнали всі єпархії і Київська Духовна академія. Це не лише зміцнювало позиції «загальноросійського» табору, але й програмувало характер діяльності та рішення самого Собору.

2 квітня шість єпископів українських єпархій, котрі перебували на Всеросійському Соборі, прийняли рішення про відкладення другої сесії Собору на невизначений термін²³. Українські ж діячі вимагали від уряду видати закон про автокефалію УПЦ²⁴. В умовах даної політичної контроверсії боротьбу за Собор фактично очолює міністр ісповідань В.Зінківський, який наполегливо намагався переконати єпископат. Непримириму лінію спротиву зайняв єпископ Никодим (Кротков). Використавши «останній козир» — особистий вплив гетьмана Скоропадського, світська влада добилася згоди «компромісної» партії з-поміж єпископату є (архієп. Євлогій, єписк. Пимен). Спеціальна нарада єпископів 21 травня (3 червня) призначила відновлення соборних засідань на 7 (20) червня. Собор повністю фінансувався з державної казни (виділено 1.117.600 крб.), але через Міністерство ісповідань.

2 липня в Софійському соборі відбулася архієрейська служба за участю гетьмана і міністрів з приводу поновлення діяльності Собору. Піднесено промову про Церкву і державу виголосив митр. Антоній. Цікаво, що в ній суто містичний момент був заміненний церковно-політичним. В інтимній розмові з гетьманом митрополит навіть пропонував здійснити щось на зразок його коронації (Кн.2. С.82-90).

Однак друга сесія Собору не виправдала сподівань уряду в усіх політичних пунктах: було підтверджено обрання на Київську митрополію Антонія Храповицького, не підтримана урядова пропозиція щодо юрисдикції вищої церковної влади в Україні, заперечена можливість ініціатив і широкого діапазону діяльності Міністерства ісповідань. Собор фактично пішов цілком іншим шляхом, ніж того чекали не лише радикальні українські, але й урядові кола.

В умовах нової влади (пізнійша модель «реставрації») і відсутності її силового тиску друга сесія докорінно різнилася від першої. Фактично на Соборі отримала вирішальну підтримку лінія єпископату на чолі з митр. Антонієм. Поступово активних українських діячів відтиснули від усіх найважливіших комісій і, врешті, їх взагалі усунули з Собору. Це зумовило характер вирішення найважливіших питань про статус Церкви в Українській Державі, її Вищу церковну владу, відносини з Московським Патріархом та гетьманським урядом. У багатьох питаннях резолюції Собору не узгоджувалися з лінією уряду, однак державні органи зайняли майже ідеальну позицію нестворення й поваги до соборної думки стосовно всіх «внутрішніх» проблем Церкви, за винятком загальнополітичного питання, яке стосувалося не лише Церкви, а й держави. Саме це дає змогу говорити про неформальне відновлення соборноправності. Друга сесія Собору стала найпліднішою: на ній було вирішено чимало важливих загальних і конкретних питань. Проте, саме тут найповніше проявилось протистояння національних радикальних та консервативних «загальноросійських» сил у Православній Церкві в Україні. Однак питання про те, що Собор не виявився таким, як того вимагали потреби нової Української Держави, на наш погляд, має розглядатися не з суто політичного, національного чи морального погляду, а з точки зору відбиття усталеного принципу церковного консерватизму та відповідного реального стану свідомості переважної більшості соборян, які репрезентували всі єпархії.

Перемога російської більшості сприймалася ієрархією як допомога Господнього Провидіння. На урочистому молебні після закриття другої сесії Собору митр. Антоній у спеціальній промові ствердив присутність Духа Божого на Соборі навіть у суперечках і хитаннях: перемагаючи гріх, Собор продемонстрував вірність Церкви, православію і збереження канонічних зв'язків з п'ятьма Вселенськими Патріархами²⁵.

Оцінки діяльності другої сесії Собору з політичного погляду можуть бути кардинально протилежними. Однак у даному разі йдеться лише про внутрішньочерковне життя, яке потребує аналізу не бажаних, а тільки реальних фактів. З огляду на це маємо констатувати, що на сесії були поставлені й вирішені найсуттєвіші проблеми життя Церкви в конкретний момент. І саме дані рішення визначили внутрішнє функціонування церковного механізму. Уряд вольовою акцією утвердив свої проекти тільки в царині реформи духовної школи. Всі інші питання мали соборне вирішення й відповідне практичне застосування.

Скликання третьої сесії Собору, призначеної на 15 (28) жовтня 1918 р., вже не мало жодних затруднень з боку єпископату: серйозної боротьби з українською опозицією не передбачалося. Остаточно запанував один загальний контекст, і оскільки ряд важливих проблем ще залишався не вирішеними, то третя сесія почала свою працю вчасно й за ініціативою ієрархії, а не світської влади. Вона так само фінансувалася з державної казни. Із числа 351 делегата Собору «українська партія» складала бл. 60-70 чоловік з Подільської та Київської єпархій, що було зазначено в самих матеріалах Собору²⁷.

17 (30) жовтня на спільній літургії в Успенському соборі Києво-Печерської Лаври митр. Антоній закликав соборян: «Бытовые свойства, черты и особенности необходимо сглаживать и возвышать до общецерковного вселенского значения». Стоячи, Собор вислухав привітальну й благословенну грамоту Патріарха Тихона (від 13 вересня), де йшлося про потребу зберегти непорушну єдність із Церквою Всеросійською²⁸.

У період третьої сесії (17 (30) жовтня — 3 (16) грудня 1918 р.) Собор фактично підтвердив свої попередні рішення про Вищу церковну владу в Україні, прийняв положення про матеріальне забезпечення духовенства та церковну земельну власність. Митрополит Антоній зробив рішучу спробу перебрати все керівництво Церквою та ініціативу церковних реформ в усіх сферах до своїх рук, ліквідувати явне «двовладдя» в Українській Церкві, повністю усунувши вплив Міністерства ісповідань.

Фактично ж результат виявився нульовим. Уряд, який поставив вимогу автокефалії, різко змінив свою орієнтацію й нічого не вирішив у цьому напрямі. Російська більшість Собору на чолі з єпископатом бурливо висловила своє незадоволення діями Міністерства ісповідань, але так само практично нічого не досягла. Світська й церковна влада все менше знаходили точок позитивної співпраці, врешті залишилася тільки одна — державне фінансування духовенства. Діяльність третьої сесії Собору показала, що дихотомія двох влад посилюється. Ця глибока внутрішня криза відносин Церкви і держави в Україні відсунула на другий план питання про юрисдикційне підпорядкування УПЦ Московському Патріархатові.

Для порівняння зазначимо, що Помісний Собор РПЦ скликався з ініціативи церковних діячів, яку врешті підтримав новий уряд (постанова Тимчасового Уряду від 29 квітня (12 травня) про створення Передсоборної Ради) і передав Собору всі функції внутрішнього управління церковним життям (ліквідація 5 (18) серпня посади обер-прокурора Св.Синоду й заснування Міністерства ісповідань) при повному порозумінні з державними органами (Міністерством ісповідань) і особистому сприянні міністра, історика Церкви А.В.Карташева.

Наступні розділи публікуються автором окремо:

III. Боротьба двох «внутрішніх» церковно-політичних контекстів на Соборі.

IV. Дві принципові проблеми Собору в площині двох контекстів.

V. Сфери «внутріконтекстуальних збігів».

VI. Головні «зовнішні» контексти і їх вплив на Собор.

VII. Підсумок.

²⁷ Див.: Левіцький О. Основные черты внутреннего строя западно-русской церкви в XVI и XVII вв. // Киевская старина. — 1884. — №8. — С. 629-630; Покровский А. О соборах Юго-Западной Руси XV-XVII вв. // Богословский вестник. — 1906. — №9. — С. 131, 151; Лотоцький О. Українські джерела церковного права. — Варшава, 1931.

²⁸ Ульяновський В. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 1. — К., 1994. — С. 172.

²⁹ Зайкин В. Участие светского элемента в церковном управлении, выборное начало и «соборность» в Киевской митрополии в XVI и XVII веках. — Варшава, 1931; Булгаков Г. Западнорусские православные церковные соборы как органы церковного управления. Опыт историко-канонического исследования. — Курск, 1917; Жукович П. О составе западнорусских церковных соборов // Церковный вестник. — 1906. — №4; Малышевский И. Киевские церковные соборы // Труды КДА. — 1884. — №2; Феодоровский К. Церковные Соборы в России (991-1720) // НБУ. IP. Дис. КДА 977.

³⁰ К Церковному Собору. Сборник. — СПб., 1906.

³¹ Тут і далі лапки означають умовність термінів, але не надають негативно-сумнівного значення дефініціям.

³² Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі. 1917-1920. (доба Української Центральної Ради). — К., 1997. — С. 147-169; Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі. 1917-1920. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). — К., 1997. — С. 254-313 (далі в тексті посилаюся на ці видання подаються в дужках як кн. 1 та кн. 2).

³³ ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 4, спр. 11а, арк. 22, 27-29 зв., 30-32 зв.

³⁴ Липківський В. Історія Української Православної Церкви. Розділ 7. Відродження Української Церкви. — Вінніпег, 1961. — С. 7.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 1071, спр. 91, арк. 1-23.

³⁶ Докладная записка Св. Синода УПЦ Его Святейшеству Св. Вселенскому Патриарху. об истории и канонических основаниях автокефалии УПЦ. — Харьков, 1926.

³⁷ Речь. — 1917. — 13/26 июля.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 4, спр. 6, арк. 16.

³⁹ Русские ведомости. — 1917. — 2/15 августа.

⁴⁰ Церковно-общественный вестник. — 1917. — 24 нояб. / 6 дек.; Русские ведомости. — 1917. — 23 нояб. / 5 дек.

⁴¹ Киевлянин. — 1917. — 25 ноября / 8 декабря.

⁴² ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 3, спр. 1, арк. 3-4 зв.

⁴³ Киевлянин. — 1918. — №6.

⁴⁴ Скрынченко Д. В. Всеукраинский Церковный Собор // Малая Русь. — К., 1918. — Вып. 3. — С. 37-38.

⁴⁵ Нова Рада. — 1918. — №33.

⁴⁶ Деяния Священного Собора Православной Российской Церкви. — М., 1918. — Т. 7. — С. 115; Голубцов Г. Дневник // Российская Церковь в годы революции (1917-1918). — М., 1995. — С. 187-189, 231-233.

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 1071, спр. 88, арк. 41; ЦДАК України, ф. 127, оп. 874, спр. 254, арк. 9, 11.

⁴⁸ Там само, ф. 3984, оп. 3, спр. 26, арк. 14-16 зв.

⁴⁹ ЦДАК, ф. 167, оп. 1, спр. 798, арк. 1-5.

⁵⁰ Скоропадський П. Спогади. — К., 1995. — С. 197; Зеньковский В., прот. Пять месяцев у власти. Воспоминания. — М., 1995. — С. 71.

⁵¹ Киевский епархиальный вестник. — 1918. — №1. — С. 2-4.

⁵² Нова Рада. — 1918. — 5 квітня.

⁵³ ЦДАВО України, ф. 1071, спр. 68, арк. 214-217; ф. 3984, оп. 4, спр. 1, арк. 99-102.

⁵⁴ Там само, ф. 1071, спр. 218, арк. 7.

⁵⁵ Там само, арк. 4-4 зв.